

ПМ — Собственноручныя записки Петра Могилы // Архивъ Юго-Западной России, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ. — Киевъ : Типографія Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1887. — Часть 1, томъ 7. — С. 49—180.

Син — Синописіс // Українська література XVII ст. : Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Крескотня ; Ред. тому О. В. Мишанич. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 167—181.

СмГр — Смотрицький М. Грамматіки славенскіа правилное Ѣунтагма ... / Підгот. факс-вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. — К. : Наукова думка, 1979. — 492 с.

ТрЦв — Триодон снесць Трипеснецьъ свѣтой великой Пѣтидесятницы — Київ : Друкарня лаври, 1631. — [22], 828 с.

Ч 1617 — Часослов. — Київ : Друкарня лаври, 1617. — [21], 190, [2].

811.161.2'37

М. П. Бобро

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Морфолого-семантична група з архісемами «жити», «існувати»
в середньоукраїнській мові
(на матеріалі словника української мови
XVI — першої половини XVII ст.)**

Бобро М. П. Морфолого-семантична група із архісемами «жити», «існувати» в середньоукраїнській мові (на матеріалі словника української мови XVI — першої половини XVII ст.). У статті викладено результати спостереження над морфолого-семантичною групою з архісемами «жити», «існувати» в середньоукраїнській мові. Визначено поняття морфолого-семантичної групи. Окреслено особливості значення дієслів та іменників із архісемами «жити», «існувати». Виділено підгрупи номінацій залежно від особливостей значення, проаналізовано семні структури їхніх складових.

Ключові слова: *лексика, семантика, морфолого-семантична група, лексико-тематична група, архісема.*

Бобро М. П. Морфолого-семантическая группа с архисемами «жить», «существовать» в среднеукраинском языке (на материале словаря украинского языка XVI — первой половины XVII ст.). В статье изложены результаты наблюдения над морфолого-семантической группой с архисемами «жить», «существовать» в среднеукраинском языке. Определено понятие морфолого-семантической группы. Показаны особенности значения глаголов и существительных с архисемами «жить», «существовать». Выделены подгруппы номинаций в зависимости от специфики значения, проанализированы семные структуры их составляющих.

Ключевые слова: *лексика, семантика морфолого-семантическая группа, лексико-тематическая группа, архисема.*

Bobro M. Morphological-semantic group with archisemes “to live”, “to exist” in middle Ukrainian (based on the material of the dictionary of the Ukrainian language of XVI — first half of XVII c.). The results of research of morphological-semantic group with archisemes “to live”, “to exist” in middle Ukrainian are given. The notion of morphologic-semantic group is defined. The peculiarities of meaning of verbs and nouns with archisemes “to live”, “to exist” are outlined. Subgroups of nominations considering the peculiarities of their meaning are singled out, some structures of their constituents are analysed.

Key words: *lexis, semantics, morphologic-semantic group, lexical-thematic group, archiseme.*

Об'єктом нашого дослідження є морфолого-семантична група із архісемами «жити», «існувати» в давній українській мові. Під морфолого-семантичною групою розуміємо об'єднання слів за семантичною (родовидовою) спільністю, до якого входять лек-

сичні одиниці різної частиномовної приналежності. Предмет дослідження — семантика дієслів та іменників середньоукраїнської мови (за періодизацією Ю. Шевельова [3]) із архісемами «жити», «існувати». Для лінгвістики важливим є вивчення специфіки форму-

вання та історичного розвитку лексичного складу української мови, зокрема окремих його лексико-тематичних та морфолого-семантичних груп. Лексика із значенням «жити», «існувати» заслуговує на особливу увагу, оскільки відзначається надзвичайною історичною глибиною, лінгвокультурною тяглістю та функціональною значущістю. Відзначимо, що увага вітчизняних і зарубіжних мовознавців зосереджена в основному на вивченні концептів «жити», «життя» та їхньої вербальної репрезентації в різних мовах [2; 4; 5; 11]. В українській лінгвістиці означена лексико-семантична група залишається поза увагою науковців.

Джерелом фактичного матеріалу є «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.», що містить книжну і народно-розмовну лексику. Ілюстративний матеріал наводиться з урахуванням хронології, територіального поширення і жанрових особливостей писемних пам'яток. Усього із словника вилучено близько ста одиниць: 48 іменників (зокрема, *житло*, *быте*, *вымешъкане*, *быть*, *гражданство*, *житель*, *вѣчность*, *дѣяние*, *замкнене*, *достатокъ*) та 45 дієслів (наприклад, *жити*, *дѣйствовати*, *бити*, *бавитися*, *ваговатися*, *дождати*, *гостити*, *живити*, *воскрешати*, *выжити*).

Завдання статті полягають у тому, щоб виявити особливості значення номінацій життя в давньоукраїнській мові та охарактеризувати семантику окремих номінацій.

Базовим для висвітлення особливостей семантики номінацій із значенням «жити», «існувати» є положення щодо системної організації лексичного складу мови, особливостей побудови тематичних, синонімічних та родо-видових зв'язків у його структурі, закономірностей організації семантичного поля (Ф. Філін [10], О. Ахманова [1], А. Уфимцева [7; 8], Ф. Нікітіна [6]).

Склад аналізованої морфолого-семантичної групи можна розподілити на кілька підгруп, до яких належать підгрупи із значенням: 1) «існувати, існування»; 2) «жити/ життя в певному місці»; 3) «жити/ життя впродовж певного часу»; 4) «жити/ життя певним способом»; 5) об'єктні дієслова із архісемою «жити/життя» та «існувати/існування».

До підгрупи «існувати, існування» відносимо дієслова та іменники, що виражають найзагальніше екзистенціональне значення. До складу цієї підгрупи в першу чергу вхо-

дять такі дієслова, як *бити*, *бивати* та іменники *бытность*, *бытие*, *быте*, *жизнь*, *живость* в значенні «жити, існувати». У межах цієї підгрупи доречно виділити два її складники: лексеми першого складника стосуються існування будь-чого сушого, в той час як суб'єктом другого є тільки людина. Наприклад, іменник *жизнь* має два екзистенціональні значення – «існування всього живого» та «існування людини від народження до смерті». Відповідно, до першого складника ми відносимо іменник у значенні «існування всього живого». Також до цього складника належать іменник *вѣкъ* в заченні «існування світу», дієслова *жити*, *жить*, *жыти* в переносному значенні «мати місце, бути, існувати» (наприклад, про правду); *держатися*, *держатися* в значенні «існувати, триматися» (наприклад, про римське панство); *будоватися*, *будоватисе* в значенні «існувати, зміцнюватися, будуватися»; *задержоватися* в значенні «існувати, співіснувати певний час». До другого складника, одиниці якого позначають існування людини, відносимо дієслова *дѣйствовати* в значенні «існувати, діяти», *дышати* в значенні «жити, існувати, дихати»; *жити*, *жыти* в значенні «існувати, бути живим». Щодо іменників, то, крім вищезгаданого *жизнь*, сюди належать *житло*, *житие*, *жите* із значенням «існування людини від народження до смерті», *голова* та *горѣло* із значенням «життя», *душа* із значенням «життя, дихання».

До підгрупи «жити/життя в певному місці» належать номінації, значення яких містить архісеми «жити» і локативний компонент. Це такі дієслова, як *бити*, *бивати*, *бавитися*, *живати*, *живовати* в значенні «жити, перебувати десь», *гостити* в значенні «жити в гостях, не вдома», *вселитися* в значенні «розпочати життя в певному місці». До іменників цієї підгрупи належать *вѣзумь* (життя в певному місці), *гражданство* (життя в певному суспільному середовищі) та кілька інших номінацій, які називають людину в залежності від місця її проживання: *житель*, *жителька* (той, хто живе в певному місці), *гражанинъ* (житель міста), *запоточанинъ* (той, хто живе за потоком).

До складу підгрупи «жити/життя впродовж певного часу» входять іменники та дієслова, додатковим компонентом значення яких є тривалість дії. Так, в дієслові *выжити* архісема «жити» поєднана з видовою семою

«певну кількість років». До цієї ж підгрупи належать номінації *дождати*, *дорости*, *доступити*, *доховати*, які позначають життя впродовж не певного часу, а лише до певного часу (моменту). Так, дієслова *дождати*, *дочекати* та *доступити* мають значення «прожити до певного часу», дієслова *доховати* та *дорости* – «прожити і вирости до певного часу/віку». Щодо іменників, це лексичні одиниці на позначення тривалості життя, як вже вищезгаданий *вѣкъ* у значенні «тривалість життя», *завшебытность* у значенні «життя безкінечне» та *вѣчність* у значенні «безкінечне життя після смерті». Відзначимо, що в останньому прикладі сема «тривалість дії» конкретизується семою «початок дії».

Існує кілька лексичних одиниць, які не можна однозначно віднести ані до групи «жити/життя в певному місці», ані до групи «жити/життя впродовж певного часу», оскільки структура їхніх значень, окрім архісеми, містить як видову сему «в певному місці», так і видову сему «впродовж певного часу». Дієслово *засѣсти* має значення, структуру якого утворюють семи «почати + життя + в певному місці + на довгий час»; дієслово *заседѣти* – «жити + впродовж певного часу + на поселенні»; дієслово *вымешкати* та іменник *вымешкание* – «жити / життя + впродовж певного часу + у помешканні». При цьому не можливо виділити, який компонент переважає – локативний чи часовий.

Однією з найчисельніших є підгрупа «жити/життя певним способом». До цієї підгрупи належать дієслова *выседетися*, *живати* та іменники *жителство*, *долѣ*. Типова семна структура цих номінацій містить архісеми «жити/життя» та видову сему «певним способом», дієслова *гнити* – «жити важко та хворіти», *выжити* – «жити за рахунок певних коштів, засобів» та іменники *стикурство* – «розбещене життя», *затвор*, *замкнене* – «самітне життя». До цієї підгрупи також належать номінації, що мають загальне значення «жити/життя залежно від матеріального становища». Серед них знаходимо низку опозицій: дієсловам *богатѣти*, *гойно вати*, що мають значення «жити розкішно, в багатстві» протиставляються дієслова *голодовать*, *ваговатися* із значенням «жити бідно та/або не мати домівки», а іменник *достатокъ* в значенні «життя у достатку, багатстві» є антонімічним іменникам *голод*, *жебранина* в зна-

ченні «життя у бідності». Також трапляються антоніми і серед лексичних одиниць із загальним значенням «жити/життя з огляду на моральні принципи». Так дієсловам *заблудити* (припинити жити праведно) та *грѣшити* (жити гріховно, аморально) протиставлене дієслово *вытрезвитися* (припинити жити гріховно, аморально), а іменник *благочестие* (праведне, набожне життя) протиставлений іменникам *гольтяйство*, *блудодѣяние*, *блужение* (життя гріховне, поза моральними та церковними нормами).

До підгрупи «жити/життя певним способом» відносимо також іменники на позначення людини залежно від способу її життя: *блудник / блудница* (чоловік / жінка, що живе аморально), *грѣшник* (той, хто веде гріховне життя), *богоугодникъ* (той, хто веде праведне життя), *стикуръ* (той, хто веде розбещене життя), *жебракъ* (той, хто живе у жебрацтві), *гатара* (жінка, яка веде вільний спосіб життя).

До останньої підгрупи належать об'єктні дієслова з архісемою «жити/життя» та «існувати/існування». Об'єктні дієслова називають процес, спрямований на певну особу чи предмет. У нашому випадку, це дієслова *живити* (в двох значеннях: «залишати життя комусь» та «надавати життя комусь»), *въскресити*, *въскрешати* (створити умови для повторного існування чогось), *въскрешати*, *живити*, *животворити* (повернути до життя померлого) *засадити* (покласти початок існуванню чогось), *викормити* (допомогти прожити комусь, годуючи) та ін. При цьому, деякі з таких об'єктних дієслів мають суб'єктні аналоги, наприклад, *въскрешати* – *въскреснути*.

Таким чином, аналізовані номінації репрезентують загальне значення «жити», «існувати» з різним ступенем деталізації. Базові константи цієї групи відображають типові уявлення про «життя», «існування» у його локативних, часових та інструментальних вимірах. Залучення до джерельної бази інших випусків «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», а також численних пам'яток української мови означеного періоду дозволить більш точно визначити кількісний склад аналізованої морфолого-семантичної групи, виявити особливості мовної дискриптізації важливого фрагменту позамовної дійсності, дослідити специфіку її відображення у семантичних структурах із значенням «жити», «існувати».

Література

1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова // М. : Гос. уч.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1957. — 295 с.
2. Близнюк О. О. Концепти «життя» і «смерть» : лінгвокультурологічний аспект (на матеріалі паремійного фонду української та італійської мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.11 «порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / О. О. Близнюк. — Київ, 2008. — 20 с.
3. Геращенко О. М. Юрій Шевельов про періодизацію історії української літературної мови / О. М. Геращенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. — 2009. — № 843, вип. 55. — С. 26—29.
4. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концепт «життя» в українській фраземіці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «українська мова» / Ж. В. Краснобаєва-Чорна — Дніпропетровськ, 2008. — 21 с.
5. Лі Джіанпінг. Концепти «життя» та «смерть» в російській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «українська мова» / Лі Джіанпінг. — Харків, 2009. — 15 с.
6. Нікітіна Ф. О. Виділення, визначення лексико-семантичних полів / Ф. О. Нікітіна // Мовознавство. — 1981. — № 1. — С. 11—15.
7. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы / А. А. Уфимцева. — М. : Академия наук СССР, 1962. — 287 с.
8. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка / А. А. Уфимцева. — М. : Наука, 1968 — 272 с.
9. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. : У 28-ми випусках. — Львів : НАН, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994.
  - Т. 1. — 1994. — 152 с.
  - Т. 2. — 1994. — 152 с.
  - Т. 3. — 1996. — 252 с.
  - Т. 4. — 1997. — 260 с.
  - Т. 5. — 1998. — 258 с.
  - Т. 6. — 1999. — 256 с.
  - Т. 7. — 2000. — 256 с.
  - Т. 8. — 2001. — 256 с.
  - Т. 9. — 1994. — 256 с.
  - Т. 10. — 2003. — 256 с.
10. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Филин // Очерки по теории языкознания. — М. : Наука, 1982. — 336 с.
11. Халикова Д. Р. Аспекты реализации макроконцепта «жить» в русском и немецком языках: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. кандидата филологических наук : 10.02.20. / Д. Р. Халикова. — Уфа, 2004. — 21 с.